

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:656.62(497.4Litija)"18"

Prejeto: 18. 5. 2011

Alenka Kačičnik Gabrič

mag. zgodovine, višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Litija in Litijsko v prvi polovici 19. stoletja*

IZVLEČEK

Kraj Litija je nastal ob največji vijugi, ki jo v vsem Posavskem hribovju naredi Sava. Čeprav se je v daljni preteklosti center območja razvil v bližnjem Šmartnu, je Litija izkoristila prednost svoje lege ob savskem bregu. Na njen razvoj je poleg rudarjenja močno vplivalo brodarjenje na Savi, saj so brodovi Savo v okolici Litije prečkali na več mestih. Čeprav je bila Litija trg, se življenje njenih prebivalcev v prvi polovici 19. stoletja ni veliko razlikovalo od življenja v njenem kmečkem zaledju. Večina njenih prebivalcev je obdelovala večje ali manjše kmečke posesti, ljudje pa so lego ob savskem bregu izkoristili in si dodatni zaslužek iskali v dejavnostih in obrteh, vezanih na v takratnem času gost rečni promet.

KLJUČNE BESEDE

Litija, Sava, trg, obrt, brodarstvo, 19. stoletje

ABSTRACT

LITIA AND THE BROADER LITIA AREA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The Litija settlement emerged at the arc of the greatest bend made by the Sava River in the entire Posavje range. Even though in the distant past the centre of the area developed in the nearby Šmartno pri Litiji, Litija took the advantage of its position on the Sava River bank. Apart from the mining industry, the Litija area and its development were strongly influenced by river navigation, with ferries crossing the Sava at several points near Litija. Regardless of the fact that Litija was a market town, the life of its inhabitants in the first half of the 19th century did not differ considerably from the life in its rural hinterlands. Most inhabitants of Litija worked their various-sized farms, while others took further advantage of Litija's position on the river bank by deriving extra income from activities and handicrafts associated with the then dense river traffic.

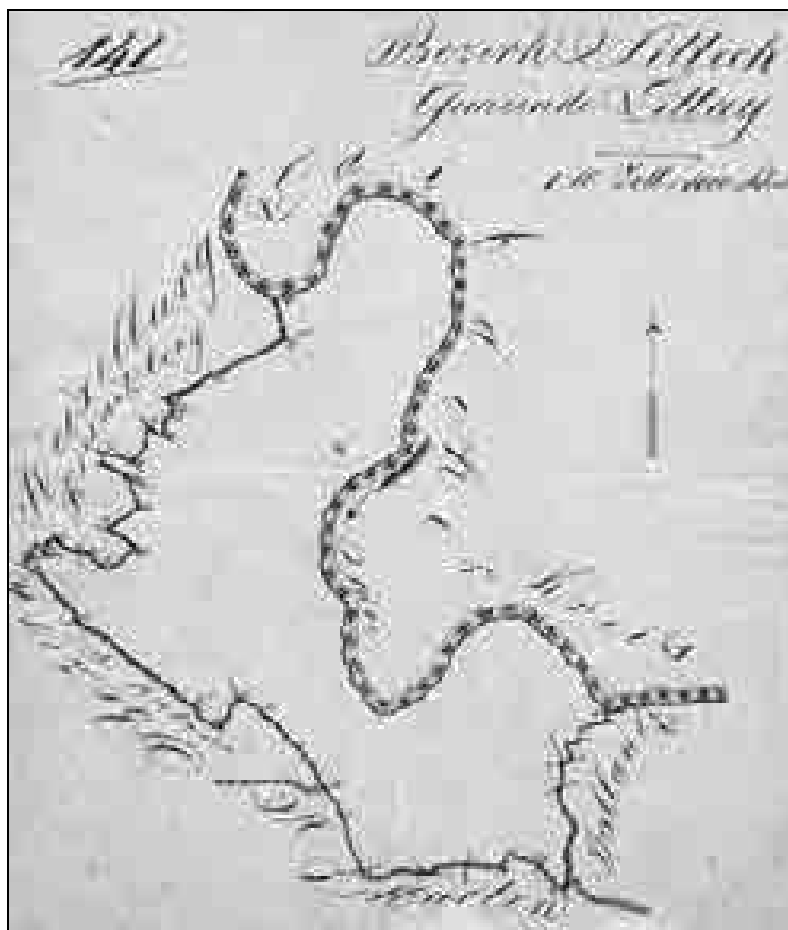
KEY WORDS

Litija, the Sava River, market town, handicrafts, ferrying, 19th century

* Nekateri podatki iz gradiva franciscejskega katastra za katastrsko občino Litija, glavnega vira za pripravo pričujočega članka, je v svojem članku pred leti objavil dr. Boris Golec. Članek z naslovom Dolenjsko Zasavje nekdanj: svet od Litije do Radeč pred 162 leti je bil objavljen v glasilu *Zasavci*, 1995, l. 5, št. 5–8.

Kraj Litija je nastal ob največji vijugi, ki jo v vsem Posavskem hribovju naredi reka Sava.¹ Dejansko je v daljni preteklosti pojem Litija označeval območje in ne naselja, saj tega tudi v resnici še ni bilo, čeprav je bila širša okolica okljuka reke Save verjetno poseljena že v prazgodovini.² Ozemlje je bilo prvotno naseljeno v dokaj redkih zaselkih in vasicah.³ Staro naravno pot ob Savi je mogoče zasediti že v bronasti dobi, s severa pa se ji je priključila pot, po kateri so od prvega tisočletja pred našim štetjem prevažali jantar od Baltika proti Italiji.⁴ Starejše središče območja je bilo nekdanj sicer v bližnjem Šmartnu, Litija pa je izkoristila prednost svoje lege ob savskem bregu, zaradi česar se je kraj hitreje razvijal.⁵ Na območje Litije in njegov razvoj je poleg rudarjenja močno vplivalo brodarjenje na Savi, saj so z brodovi prečkali Savo na več mestih v

okolici Litije. V drugi polovici 18. stoletja je manjši brod, uporaben le za prevoz ljudi, vozil preko Save v Klečah, pri vasi Kresnice in »1200 korakov od Litije« pri gradu Ponoviče pa sta bila broda, s katerima so preko Save vozili poleg ljudi tudi polno naložene kmečke vozove.⁶ Kraj je imel pravico pobiranja mostnine od blaga, ki je šlo čez Savo po brodu.⁷ Na prevoz z ladjami, ki se je prav razvil šele v srednjem in novem veku,⁸ so se navezovalle mnoge, za manjši trg z močnim kmečkim zaledjem ne toliko običajne obrti in industrijske panoge, ki so se razvile v Litiji, kot so vrvarstvo, ladjarstvo, tiskanje tkanin, gostinstvo in trgovina.⁹ Bližina Save in promet na njej sta bila zato tudi vzrok za naseljevanje ljudi, ki so se s temi obrtmi ukvarjali, Litija pa je spadala med naselja z večjim številom rečnih mornarjev oz. čolnarjev.¹⁰

Skica katastrske občine Litija v gradivu franciscejskega katastra
(SI ARS, AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142, protokoli).

¹ Melik, *Posavska Slovenija*, str. 269.

² Golec, *Litija*, str. 212.

³ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 313.

⁴ Godec, 850 let Litije, str. 543, 544.

⁵ Melik, *Posavska Slovenija*, str. 270.

⁶ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 31.

⁷ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.

⁸ Prav tam, str. 309.

⁹ Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 16.

¹⁰ Umek, *Plovba po Savi*, str. 267.

Leseni most v Litiji (foto: Vekoslav Kramarič, last: Slovenski etnografski muzej).

Za avstrijski del habsburške monarhije je bil v dvajsetih letih 19. stoletja za potrebe izračunavanja višine davkov iz zemljiške posesti izdelan franciscejski katastrski operat, ki dandanes predstavlja izvrsten vir za preučevanje zgodovine manjših krajev in njihovega zaledja. Osnovno popisno enoto je predstavljala katastrska občina. Po takrat opravljenih meritvah je katastrska občina Litija merila 1739 oralov 1538 kvadratnih sežnjev (1740 oralov 44 kvadratnih sežnjev),¹¹ na njeno, precej nenavadno obliko pa je najbolj vplival potek struge reke Save. Pravzaprav sta teren katastrske občine Litija sestavljala dva, le v malem delu stikajoča se dela, oba v obliki nekoliko deformiranih pravokotnikov. Prvi, manjši, se je raztezal od vzhoda proti zahodu, drugi, večji del, pa od severa proti jugu.¹² Sava je na tem območju predstavljala tudi mejo med ljubljansko in novomeško kresijo, torej med Gorenjsko in Dolenjsko. Savski bregovi na območju katastrske občine Litija so bili v času izdelave franciscejskega katastra porasli z gozdom, ponekod pa so se ob njeni strugi raztezali pašniki ali travniki.

Kraj Litija leži severno od Novega mesta, ki je bilo v prvi polovici 19. stoletja središče novomeške

kresije. Od njega je bila oddaljena 10 1/4 milje. Na ozemlju katastrske občine Litija je trg Litija ležal v severovzhodnem delu območja tesno ob savskem bregu oz. na vzhodnem robu ravnine, ki so jo pokrivala večinoma obdelane njivske površine. Na jugu in zahodu katastrske občine je bilo nekoliko več gozda, na severu pa je območje kraja omejeval tok reke Save.¹³ Sprva je trg Litija obsegal le naselje na desnem bregu Save, na levem bregu nasproti Litiji pa je stal kraj Gradec. Kraja nekdanja nista imela veliko stikov, saj ju je do leta 1852 povezoval le brod v Podkrajju, njuno postopno povezovanje in končno združitev pa je omogočila šele izgradnja mostu leta 1852.¹⁴

Drugi pomembnejši kraj v katastrski občini Litija je bil Sv. Jurij (St. Georgen, danes Podšentjur). Kraj leži severozahodno od Litije ob strugi reke Save, v prvi polovici 19. stoletja pa ga je obdajalo nekaj ravninskih njiv in travnikov, ki so proti zahodu hitro prehajali v hribovje. Po hribih nad Savo so pretežno rasli gozdovi, med gozdne površine pa so se na gosto mešali pašniki. Popolnoma na severu območja katastrske občine Litija na okljuku Save je ležalo s treh strani z rečno strugo obdano posestvo Pogonik (tudi Poganek,¹⁵ Poganetz), nedaleč od samega kraja Litija pa še posestvo Grbin (Gerbin). Najbolj oddaljen kraj v katastrski občini od litij-

¹¹ Oral, tudi joh, je toliko sveta, kolikor ga lahko jarem volov zorje v enem dnevu, 3 memiki posevka je 1600 kvadratnih sežnjev (ali klafter) oz. 57,55 a; glej Kuret, *Slovensko štajersko pred marčno revolucijo 1848*, str. 50. V pričujočem primeru je to približno 1001,66 ha 5532,1 m² (1002,24 ha 158,27 m²), številka v oklepaju pa je vrednost dodatno opravljenih meritev.

¹² SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

¹³ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

¹⁴ Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 44 in 96.

¹⁵ Golec, *Dolenjsko Zasavje nekdanj*, 2. del, str. 32; glej tudi Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 369.

skega trga ni bil oddaljen več kot pol ure, nekoliko bolj je bil od Litije oddaljen le kraj Sv. Jurij (Podšentjur).¹⁶

Podnebje tod so opisovalci razmer zaradi vplivov Save in velikih gozdnih površin v bližini označili kot vlažno, niso pa pozabili omeniti tudi, da je verjetno visoka vlaga vzrok za pogosto meglo, ki na vegetacijo sicer ni vplivala preveč dobro, čeprav je tudi zavirala ni preveč.

V civilnih in policijskih zadevah je tukajšnje območje sodilo pod upravo okrajne gosposke Štična, cerkveno upravno pa je nad prebivalci območja katastrske občine Litija bdela župnija sv. Martina (Šmartno). Šole v Litiji v prvi polovici 19. stoletja še niso imeli.¹⁷ Veliko daljšo tradicijo šolstva je na širšem območju Litije imelo bližnje Šmartno, kjer je šola pod okriljem stiških menihov izpričana že v 17. stoletju.¹⁸ Po opažanjih zapisovalcev razmer na območju katastrske občine Litija ni bilo nobenih posebnosti ali znamenitosti, prav tako pa niso opazili kakršnihkoli spomenikov ali drugih zgodovinskih pomnikov.¹⁹

Na severu je ozemlje katastrske občine Litija mejilo na strugo reke Save, proti vzhodu na katastrsko občino Jablanica, proti jugu na katastrsko občino Šmartno in Sv. Anton in proti zahodu na katastrsko občino Kresnice v okraju Višnja Gora. Po podatkih popisa iz leta 1830 je na območju katastrske občine Litija živelo:

	moški	ženske	hiše	stanovanja
trg Litija	148	174	48	65
Sv. Jurij	153	132	38	53
skupaj	301	306	86	118

Skupaj je v katastrski občini v času izdelave franciscejskega katastra živelo 607 ljudi. Samo s kmetovanjem se je preživljalo 86 družin, s kmetovanjem in obrtjo pa 32 družin. Od obrtnikov je na območju katastrske občine Litija oblačila šival en krojač, klobuke en klobučar, čevlje pa je izdeloval en čevljar. Žito so mleli trije mlinarji, meso je predeloval in prodajal en mesar. Sava je bila v času izdelave franciscejskega katastra še plovna in je predstavljala eno pomembnejših prometnih žil, zaradi česar so se v krajih ob njeni strugi razvile tudi nekatere obrti, ki jih v drugih podeželskih trgih v prvi polovici 19. stoletja ni bilo najti. Na obravnavanem območju je tako deloval še en mizar, enajst čolnarjev

(ali tudi rečnih mornarjev), trije vrvarji in 10 gostilničarjev.²⁰ Vrvarji so pletli zelo močne vrvi iz t. i. laške konoplje, ki so jo kupovali od pridelovalcev na Vačah, semenj, kjer so jo prodajali, pa so imenovali »prediv dan«. Semenj se je odvijal vsako leto pred sv. Andrejem (30. november).

Del obrtnikov se je na Litijskem naselil vsekakor zaradi dokaj gostega rečnega prometa, saj podatki za leto 1813 navajajo, da se je dnevno v litijskem rečnem pristanišču ustavilo 20 do 25 ladij.²¹ Poleg običajnih mizarjev in tesarjev so zato v Litiji delali tudi različni ladijski mojstri. V Litiji so ladje predvsem tesali, pa tudi popravljali. Vzdlž reke so rečne ladje delali tudi v nekaterih drugih krajih, npr. v Klečah, Lazah, Poljanah pri Kresnicah, v Krškem in drugod. Tipi plovil in način plovbe so se običajno prilagajali posebnostim posamezne reke in vrsti robe (npr. les), kar je pomenilo, da so bile med rekami lahko precejšnje razlike.²² V Litiji so lahko ladjarji kupovali tudi razno orodje in opremo za ladje.²³

Kljub temu da je bila Litija trg, se življenje njenih prebivalcev ni veliko razlikovalo od življenja kmečkega prebivalstva v njeni okolici. Podobno kot v drugih manjših lokalnih središčih je bila samoskrba še vedno glavni namen pridelave,²⁴ saj ukvarjanje z obrtjo, trgovino ali gostinstvom samo po sebi ljudem še ni prinašalo dovolj dohodkov, da bi se lahko posvetili samo obrtni dejavnosti. Zato je vsak obrtnik v kraju moral obdelovati manjšo ali večjo njivo ter rediti nekaj živine, da je lahko preživel sebe in svojo družino. Najbolj nas o tem prepriča pogled v zapisnik stavbnih zemljišč, ki navaja, da je ob skoraj vsaki hiši v trgu stalo še gospodarsko poslopje, ki je služilo za obdelavo in spravilo pridelkov, za večino tržanov pa je vpisan kmečki status. Poleg tega so imeli nekateri od tržanov v posesti več stanovanjskih hiš, ki so jih oddajali najemnikom.

Prebivalci na Litijskem so se v prvi polovici 19. stoletja v glavnem prehranjevali z zelenjavo, zeljem, krompirjem, repo, fižolom, proseno kašo in ajdo. Pekli so mešan kruh, ki so ga mesili iz ajdove, ječmenove in nekaj koruzne moke. Meso je bilo na njihovih mizah le ob večjih praznikih in drugih posebnih priložnostih. Običajno je kmečka družina svojo kmetijo obdelovala sama, na večjih kmečkih posestvih pa so poleg domače družine delali v povprečju še po en hlapec in dve dekli.

¹⁶ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

¹⁷ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

¹⁸ Damjan, *Litijsko šolstvo skozi čas*, str. 19.

¹⁹ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

²⁰ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

²¹ Godec, 850 let Litije, str. 546.

²² Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 151.

²³ Godec, 850 let Litije, str. 546.

²⁴ Bäck, Hermagor, str. 58.

Seznam lastnikov stavb v Litiji²⁵

ime lastnika	status	kraj in hišna številka bivanja	vrsta poslopja
Dobrauz Anton	kmet	Litija 1	stanovanjska zgradba
Primaschitsch Georg	kmet	Litija 2	stanovanjska zgradba
Zhernizh Mathias	kajžar	Litija 3	stanovanjska zgradba
Zhernitz Mathias	kmet	Litija 3	stanovanjska zgradba
Domian Michael	kmet	Litija 4	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska zgradba
Tiz(tsch)ar Matheus	kmet	Litija 5	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje
Sallar Anton	kmet	Litija 6	stanovanjska zgradba
"	"	"	gospodarsko poslopje
Paulin Georg	kmet	Litija 7	stanovanjska zgradba
Lekovitz Nicolaus	kmet	Litija 8	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska zgradba
Urbais Franz	kmet	Litija 9	stanovanjska zgradba
Urbais Franz	kmet	Litija 9	gospodarsko poslopje
Mandel Kaspar	kmet	Litija 10	stanovanjska stavba
"	"	"	"
Pogatschnig Maria	kmetica	Litija 12	stanovanjska zgradba
Schega Anton	kmet	Litija 13	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
Schega Anton	kmet	Litija 13	gospodarsko poslopje
Repina Kasper	kmet	Litija 14	stanovanjska zgradba
"	"	"	gospodarsko poslopje
"	"	"	gospodarsko poslopje
Mikilitz Joseph	kmet	Litija 16	stanovanjska zgradba
Schegsch Georg	kmet	Litija 17	stanovanjska zgradba
"	"	"	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje
Kovatsch Franz	kmet	Litija 18	stanovanjska stavba z dvoriščem
Schega Johan	kmet	Litija 21	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba z dvoriščem
Penne Johan	kmet	Litija 22	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
"	"	"	gospodarsko poslopje
Sharambosky Vinzenz	vrvar/kmet	Litija 23	stanovanjska stavba
Kobler Johann	kmet	Litija 23	stanovanjska zgradba
Szarambosky Vinzenz	vrvar	Litija 23	stanovanjska zgradba z dvoriščem
Kobler Franz	kmet	Litija 26	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
Koblar Franc	kmet	Litija 26	stanovanjska stavba z gospodarskim poslopjem in dvorišče
Koblar Johan	kmet	Litija 27	stanovanjska stavba
cerkev sv. Nikolaja			cerkev s pokopališkim prostorom
Rauneker Urban	najemnik	Litija 28	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska stavba
Raunekar Urban	? ²⁶	Litija 28	stanovanjska zgradba z dvoriščem
Raunekar Urban	kmet	Litija 28	stanovanjska zgradba
"	"	"	"
mežnarija		Litija 29	stanovanjska stavba
Obressa Michael	kmet	Litija 30	stanovanjska stavba z dvoriščem

²⁵ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, protokol stavbnih zemljišč, nepaginirano.²⁶ V evidenci stavbnih zemljišč je njegov poklic težko prebrati, v abecednem seznam lastnikov zemljiških parcel v katastrski občini Litija pa je njegov status kmet.

Writz Joseph	kmet	Litija 33	stanovanjska stavba z dvoriščem
Zherne Anton	kmet	Litija 35	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Prapretnig Michael	kmet	Litija 36	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba z dvoriščem
Schega Martin	najemnik ²⁷	Litija 37	gospodarsko poslopje
"	kmet	"	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Schega Martin	kmet	Litija 37	gospodarsko poslopje z dvoriščem
Schega Martin	kmet	Litija 37	stanovanjska stavba z dvoriščem
Klantschar Joseph	kmet	Litija 40	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Roth Johann	posestnik	Litija 41	stanovanjska stavba
"	"	"	gospodarsko poslopje z dvoriščem
"	"	"	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje

V času popisa so od živine v katastrski občini Litija redili 11 konj, 70 volov, 66 krav, 50 telet in 120 prašičev. Konje in prašiče so večinoma kupovali na Hrvaškem, medtem ko so govedo v glavnem vzrejali sami, zato je bilo običajne domače pasme. Z izjemo prašičev so domačo živino poleti pasli na pašnikih in po gozdovih, po košnji in žetvi pa tudi na travnikih in njivah (strniščna paša). Konje so uporabljali za pomoč pri najtežjih kmečkih opravilih, zato so jih običajno bolje krmili.²⁸ Poleg trave ali sena so jim dodajali še oves in včasih travi primešali druga žita. Litijani so konje vpregali tudi pri vleki čolnov, brodov in manjših ladij, ki so plule po Savi proti toku in iz južnih krajev, predvsem iz Hrvaške, prevažale trgovsko blago.²⁹ Kravam in teletom so včasih pokladali svežo deteljo. Pozimi so konje, vole in krave krmili s senom in otavo ter kdaj pa kdaj z deteljo, ko pa je tega začelo zmanjkovati, so živini v jasli polagali tudi slamo. Prašiče so krmili s krompirjem, rumeno repo in ostalimi zelenjavnimi odpadki. Običajno so jih dobro poredili (zmastili) in nato zaklali, meso porabili za hrano, maščobo pa za mast, največkrat za domače potrebe.

S konji in voli so si kmetje pomagali pri poljskih opravilih, konje pa so poleg tega uporabljali tudi za različne, predvsem krajše prevoze oseb in blaga. Zlastno ali najeto vprego so se vozili do ne prav oddaljenega Trebnjega in do glavne komercialne ceste Dunaj–Trst. Cesta, ki je Litijo povezovala z glavno komercialno cesto iz Ljubljane, je sekala območje katastrske občine v smeri od juga proti severu ter je bila vedno dobro vzdrževana, medtem ko so za ostale poljske poti slabše skrbeli.

Krave so tukajšnji prebivalci redili za pridobivanje mleka, ki so ga včasih vsega porabili doma, včasih pa so ga del predelali v maslo in ga prodali. Za rejo primerna teleta so puščali neprivezana in

prosta, tiste živali, ki jih doma niso potrebovali, pa so prodajali mesarjem za zakol.

Vole, ki niso mogli več opravljati dela na poljih in pomagati pri vleki, ter krave, ki niso več dajale mleka, so nekaj časa bolje krmili, nato pa prodali živinskim trgovcem. Na večjih posestvih so imeli v povprečju po dva konja ali štiri vole, dve ali tri krave, eno ali dve teleti in po dva prašiča. Perutnine niso veliko redili, večinoma je je bilo pri hiši le za domače potrebe, pa tudi s čebelarstvom se tukaj ni nihče ukvarjal.³⁰

Sava teče ob severni meji katastrske občine od zahoda proti vzhodu. Brodarstvo po Savi je bilo močno razvito že v rimskih časih, pa tudi kasneje je imela plovba po Savi velik pomen za prebivalstvo ob rečni strugi. Ljudje so se za naklonjenost savskih voda najprej poklanjali rimskemu bogu Savusu, v srednjem veku pa so več krščanskih cerkva ob njenem toku posvetili sv. Miklavžu, zavetniku brodarjev, čolnarjev in ribičev. Brodarstvo na Savi se je še okrepilo v času hitrega razvoja tržaškega pristanišča, saj je po glavni vodni prometni poti z juga proti Trstu potovalo žito, vino, hrastovi hlodi za ladjedelništvo ter drugo trgovsko blago. Od hrvaške meje do Zaloga je bilo 14 postaj, od katerih so bile na območju Litije postaje Ponoviče, Litija, Št. Jurij, Poganek in Apnenec pri Ribčah. Vožnja po Savi navzdol je bila samo na videz lažja kakor po toku navzgor, ker je bila nevarnejša, zato so bili tudi tovari manjši. Navzgor je bilo treba ladje vleči z živino vse od Siska do Zaloga. Na najtežjih, ponekod skoraj nedostopnih mestih so morali to delo opraviti ljudje.³¹ Imenovali so jih »vlačugarji«, ob savskem bregu pa je bila za dostop do obrežja vdelana ozka steza. Po letu 1840 so smeli za vleko rečnih plovil uporabljati tudi živinsko vprego.³² V času, ko so za vleko čolnov in ladij po Savi začeli namesto človeških rok uporabljati tudi vlečne konje in vole, so nekdanji za ljudi predvidene ozke poti morali razširiti

²⁷ V zapisniku stavbnih zemljišč je označen kot najemnik, v abecednem seznamu lastnikov zemljiških parcel pa kot kmet.

²⁸ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

²⁹ Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.

³⁰ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

³¹ Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.

³² *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.

Brod na Savi (foto: Fran Vesel, last: Slovenski etnografski muzej).

na račun bližnjih zemljišč, česar njihovi lastniki niso vedno z navdušenjem sprejemali. Marsikdo se je po pravico odpravil celo po pravni poti, Anton Vertačnik (Vertatschnig) pa je leta 1847 svojega soseda prijavil v prvi vrsti zaradi opravljanja nedovoljene dejavnosti, pa tudi, ker mu je z vleko ladij s pomočjo živine uničeval zemljišče: »... a. daß Josef Soraitzsch von Breg beim Schiffzuge die Grundstücke des Vertatschnig durch den Viehtrieb verderbe, ...«. ³³ In čeprav so lastniki po njih še vedno lahko pasli živino, rastje na teh zemljiščih ni smelo biti višje od 3 čevljev, da ne bi oviralo prometa. ³⁴ Pri Renkah so zaradi nepretrdnega terena ob strugi v skale zabijali tramove in jih pokrili z deskami ter tako napravili zasilno pot za vleko ladij proti toku reke. Delo, ki je bilo že v običajnih razmerah težko in nevarno, je postalo še težje ob preveliki vodi, pa tudi sušna obdobja so bila ovira za prevažanje tovorov po vodi. Pozimi je promet oviral led ob robu struge, v hudih zimah pa je led celo plaval po vodi sredi reke. Takrat so morali brodarji poiskati najbližje pristanišče ali zavetje ter počakati na ugodnejše plovne razmere. Od savskega brodarstva so zaslužili del sredstev za svoje življenje brodniki in njihovi hlapci, tisti, ki so opravljali »vlečno službo«, pa tudi tisti, ki so v krajih ob vodni poti postregli s hrano in pijačo. Posredno je brodarstvo nudilo dodatni zaslužek še okoliškim voznikom z lastnimi vpregami, saj se je dostikrat primerilo, da je bilo treba tovor iz različnih vzrokov prepeljati po suhem. ³⁵ Čolnarji oz. ladjarji so se pretovarjanju skušali čimbolj izogi-

bati, ³⁶ saj je prekladanje tovara po eni strani lahko dodatno poškodovalo tovor, pomenilo pa je tudi dodatne stroške in povzročalo veliko izgubo časa. Poleg naštetih koristi za lokalno prebivalstvo je prevažanje po vodi tudi tistim, ki se z brodarjenjem ali neposredno na plutje in tovorjenje po Savi vezanimi dejavnostmi niso ukvarjali, nudilo možnost prodaje lastnih proizvodov.

V Savo se pritekajoč iz katastrske občine Šmartno ob vzhodni meji območja steka potok Reka (Recca), ki je v prvi polovici 19. stoletja poganjal dva mlina (ali dva mlinska kamna). Ribnikov, jezer ali močvirij tukaj ni bilo. Ribolovna pravica na litijem območju Save je pripadala gospodstvu Višnjica Gora ter nekaj manjšim svobodnim posestvom. Eno od teh je bilo tudi na okljuku Save ležeče in s treh strani z vodo obdano posestvo Pogonik (Poganitz), ki pa je imelo poleg koristi, ki jih je nudila lega neposredno ob rečnem bregu, tudi nekaj škode, saj je Sava ob svojih bregovih nasipavala pa tudi odnašala prst z zemljišč. ³⁷

Valvasor že leta 1689 poroča, da je imela Litija v njegovem času pravico do štirih letnih sejmov, čeprav prvi ohranjeni trški privilegij datira šele v leto 1778, ko je trški gospod Henrik grof Auersperg tržane oprostil tlake in jim dovolil prosto razpolaganje s svojo lastnino. Drugi privilegij je trg dobil leta 1833, z njim pa je cesar Franc I. Litijanom podelil pravico do petih letnih sejmov. ³⁸ Podatek je

³³ SI ARS, AS 153, šk. 2, št. 88, Prijava soseda zaradi nedovoljenih dejavnosti (23. 4. 1847): »... a. da Josef Soraitzsch z vleko ladij s pomočjo živine uničuje Vertačnikovo zemljišče ...«.

³⁴ Umek, Plovba po Savi, str. 239.

³⁵ Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.

³⁶ Umek, Plovba po Savi, str. 248.

³⁷ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

³⁸ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314. V pregledanem gradivu podatka na osnovi navedene listine ni bilo mogoče preveriti.

Gostilna »Pri Fortuni« v Litiji, 1905 (last: Slovenski etnografski muzej).

Litija v začetku 20. stoletja (foto: Vekoslav Kramarič, last: Slovenski etnografski muzej).

nekoliko presenetljiv, saj franciscejski katastrski operat kot eden verodostojnejših virov za prvo polovico 19. stoletja o tem, da bi imel kraj Litija lastni sejem, ne poroča. Nenavadno pa je tudi, da sejmov ne bi imelo naselje s tržnimi pravicami, saj je bila uvedba tedenskih sejmov bistveni in večkrat tudi edini znak, ki je meščanske ali tržne naselbine gospodarsko ločil od vasi.³⁹ Najbližji, nekoliko večji sejem, kjer so lahko prebivalci Litije prodajali in

kupovali potrebno blago, se je vsak ponedeljek odvijal v Novem mestu. Novo mesto je bilo pol milje oddaljeno od okrajne glavne ceste in tri milje od glavne komercialne ceste, obe pa sta bili vedno v dobro prevoznem stanju. Tukajšnji ljudje pa so pogosteje zahajali na sejem v Ljubljano, ki je bila oddaljena 6 ½ milje,⁴⁰ do leta 1834 pa je imela pravico do dveh tedenskih sejmov. Sejemska dneva

³⁹ Valenčič, Ljubljanski tržni red, str. 184.

⁴⁰ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

sta bili sredo in sobota.⁴¹ Na sejme v Ljubljani je prihajalo veliko prodajalcev iz obsavskih vasi, v glavnem pa so viške pridelkov prodajale kmetice z manjših kmetij.⁴² Prodajno blago so na prodajna mesta največkrat prenašale na glavah, redkeje v rokah ali na ramenih.⁴³

Pridelava na kmetijah

Kot je običajno v tukajšnjih krajih, so kmetje pridelovali največ žita, npr. pšenico, rž,⁴⁴ ječmen, proso, ajdo, oves, koruzo, ob žitih pa tudi krompir, repo in deteljo. V manjših količinah, ki niso bile posebne omembe vredne, pa so gojili tudi lan in zelje, rumeno repo in fižol. Dejansko pa vsi kmetje niso sejali vseh pridelkov.

Na travnikih je rasla sladka in ponekod mešana krma za živino, ki so jo kosili večinoma dvakrat na leto, na nekaterih travnikih pa tudi samo enkrat v letu. Travo so kosili tudi na tistih obdelovalnih zemljiških površinah, ki so bile porasle s sadnimi drevesi, med katerimi je rasla trava. Sadna drevesa so bila različnih sort, najobičajnejše pa so bile jablane, čečke (slive) in orehi.

Kmetje so po opažanjih zapisovalcev razmer svoja zemljišča glede na naravne pogoje skrbno obdelovali in dobro skrbeli za posevke: »... *Das Akerland wird fleißig bearbeitet.* ...«. ⁴⁵ Ker je bilo območje odprto, a tudi nekoliko zavarovano, so bili pridelki dokaj dobre kvalitete. Ko so jih pobrali, so njive pognojili in jih pripravili za naslednjo setev. Travnikov razen izjemoma niso gnojili, prav tako pa jih niso posebej zalivali. Vendar so vsako leto zgodaj poleti očistili, pregrabili in poravnali krtine po travnati površini. Travniske parcele, na katerih so rasla tudi sadna drevesa, so se običajno raztezale okoli hiš. Ponavadi je med sadno drevje odtekala gnojnica iz hlevov, kar je po mnenju opisovalcev razmer predstavljalo lažji način gnojenja sadnega drevja.

Za pašnike in gozdove niso posebej ali dodatno skrbeli, pač pa so jih popolnoma prepuščali naravni rasti in samoobnovi.

Del kmetij na obravnavanem območju je bil majhen in ni dovoljeval reje večjega števila živine, s katero bi si lahko kmetje olajšali svoj položaj in bi

lažje plačevali desetino ter ostale dajatve in obveznosti. Razdrobljena kmečka posest in premajhne kmetije so predstavljale veliko oviro na poti k izboljšanju razmer tako v tukajšnjem kmetovanju kakor v življenju tukaj živečega prebivalstva. Primerjava površin je pokazala, da so prevladovala njivske površine in gozd, manj pa je bilo travnikov, zato je včasih primanjkovalo krme za živino. Kmetje so morali zaradi tega med prvimi na tukajšnjem območju začeti sejati veliko detelje, s katero so nadomeščali pomanjkanje trave. Število glav živine in delavcev je bilo sorazmerno možnostim gospodarjenja na kmetijah.⁴⁶

Njive so obdelovali smotrno, orali običajno s preprostimi plugi, ki so delali eno brazdo, medtem ko so bile brane, s katerimi so po oranju prebrnali njive, že v celoti železne. Obdelava zemljišč je bila zaradi kvalitete prsti ponekod lažja, drugod pa težja. Od ostalih orodij so tukaj uporabljali še srpe, kose, lopate, motike in drugo orodje, ki je bilo povsem enake konstrukcije kakor podobna orodja v okolici.

Pšenico, rž in ječmen so sejali septembra in jih nato julija ali avgusta naslednje leto poželi in pospravili. Oves, proso, koruzo in krompir so sejali in sadili v mesecu marcu. Prva dva pridelka so poželi avgusta, druga dva pa pobrali oktobra hkrati z repo, ki so jo sadili poleti. Prašno ajdo so sejali junija, julija ali celo avgusta na požeto njivo, poželi pa jeseni. Seno so kosili junija, na nekaterih travnikih pa so lahko avgusta ali septembra kosili še otavo.

Njivski pridelki so bili običajno dobre kakovosti in predvsem pšenica je ponavadi dobro obrodila. Večji del so je kmetje porabili doma, vsako leto pa je bilo tudi nekaj presežka (viška), ki so ga prodali na tedenskih sejmih v Ljubljani.⁴⁷

Poleg pomanjkanja travnikov in pašnikov je bilo v katastrski občini Litija opaziti relativno malo sadnih dreves, to pa je bil glavni vzrok, da je tukaj dozorelo malo sadja. Lesa za kurjavo je bilo po mnenju poročevalcev v gozdovih dovolj, ob varčni porabi pa je bilo za vse prebivalce dovolj tudi gradbenega lesa.

V katastrski občini Litija je bilo 17 celih hub, katerih velikost je znašala od 7 do 9 oralov, štiri tričetrtinske hube v velikosti 3 ali 4 orale in dvanajst polovičnih hub, katerih velikost se je gibala med 2 in 3 orali. 14 je bilo četrtinskih hub, velike so bile od enega do dveh oralov, 36 ali več kot polovica lastnikov obdelovalnih zemljišč pa je bilo kočarjev, ki so posedovali od pol do tričetrt oralna zemlje.

⁴¹ Valenčič, Ljubljanski tržni redi, str. 184; glej tudi Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 40.

⁴² Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 23.

⁴³ Prav tam, str. 46.

⁴⁴ V cenilnem elaboratu franciscejskega katastra je uporabljen izraz (das) Korn. Predvidevam, da so izraz v pomenu žito uporabljali kot splošno oznako za eno od najpogostejših žit v določenem okolju. V tem primeru naj bi po mnenju dr. Petra Vodopivca označeval rž, zato sem tudi sama v vseh naštevanih različnih žit izraz (das) Korn prevedla kot rž. Dr. Vodopivcu se za informacijo najiskrenejše zahvaljujem.

⁴⁵ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano: »... *Njive so skrbno obdelane.* ...«.

⁴⁶ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁴⁷ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Grad Ponoviče (foto: Aleš Gabrič).

Na območju katastrske občine sta imeli svojo posest zemljiški gospostvi Višnja Gora in Ponoviče (Ponowitsch), imenja Grbin (Gerbin, Gerben), Thurnau⁴⁸ in Štanga (Stangen), posest Pogonik (tudi Poganeč, Poganež) in cerkev sv. Jurija. Žitna desetina je pripadala državnemu gospostvu Stična (Staatsherrschaft Sittich), pravico lova v katastrski občini Litija pa so smeli uživati gospostvo Slatnik (Slateneg) ter imenji Črni Potok (Schwarzenbach) in Grmače (Grünhof) skupaj.⁴⁹

Na območju katastrske občine Litija sta stala enonadstropna gradova Pogonik (Poganeč) in Grbin (Gerbin), enonadstropnih pa je bilo tudi več stanovanjskih hiš, ki so stale v trgu Litija. Bile so zidane iz lomljenega kamna, pokrite pa s škodlami. Ostale stavbe in gospodarska poslopja v Litiji so bile v srednje dobrem stanju, delno so bile zidane in delno lesene, za strešno kritino pa so uporabljali slamo. Protipožarno je bilo zavarovanih 13 stanovanjskih stavb in 20 gospodarskih poslopij, kar je v

primerjavi z nekaterimi drugimi kraji precej, posredno pa se iz števila zavarovanih poslopij izkazuje tudi takratni življenjski standard tukajšnjega prebivalstva. Kakor v drugih krajih so se tudi prebivalci Litije od ognja čutili posebej ogrožene, saj so bile nekatere hiše zgrajene neustrezno in iz hitro gorljivega lesa. Poleg tega so po opažanju sokrajanov nekateri prebivalci z ognjem še nemarno ravnali: »... daß in dem Dorfe St. Martin und dem Markte Littay die meisten Häuser feuergefährlich gebaut sind, und daß die Insassen durchgehends mit Feuer sehr unvorsichtig umgehen. ...«. ⁵⁰ Dodatne skrbi zaradi požarne ogroženosti ljudi in premoženja je povzročala navada, nevarna zlasti za strnjena naselja, da so na predvečer in v nočeh pred velikimi prazniki vsi, tudi še tako revni prebivalci v lesenih kajžah, streljali v bližini hiš: »... in diesem Bezirke der in der Volks- und Landessitte tief eingewurzelte Unfug bestehe, daß an den Vorabenden und in den Nächten vor den hohen Festtagen ganz in der Nähe der Häuser, ja sogar selbst aus dem schlechtesten hölzernen Keuschen herausgeschossen werde. ...«. ⁵¹

⁴⁸ Smoletova navaja dve zemljiški gospostvi, ki sta se pojavljali z imenom Thurnau, pri Ljubljani in pri Podpeči. Iz zapisov v cenilnem elaboratu za katastrsko občino Litija natančnejša označba gospostva ni vidna, Golec pa v svojem članku navaja Turn pri Ljubljani. Dr. Miha Preinfalk me je ob moji dilemi prijazno opozoril, da v ZAL-u pod signaturo SI ZAL LIT 35, Zbirka listin Litija, Listina 1779, maj 10, hranijo listino, ki dokazuje lastništvo Codellijev, lastnikov Turna pri Ljubljani, tudi za nekatera zemljišča v okolici Litije. Listino je transkribirala Barbara Žabota. Tudi njima obema sem za informacijo iskreno hvaležna.

⁴⁹ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁵⁰ SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 65: »... so hiše v vasi Šmartno in trgu Litija večinoma zgrajene tako, da so nevarne zaradi možnosti požarov, poleg tega pa mnogi prebivalci z ognjem zelo neprevidno ravnaajo. ...«.

⁵¹ SI ARS, AS 153, šk. 2, št. 99: »... v tem okraju med ljudmi obstaja globoko zakoreninjen običaj, da zvečer in v nočeh pred velikimi prazniki v bližini hiš streljajo vsi, tudi še tako revni prebivalci iz najbornejših lesenih kajž ...«.

Velikost in obdelava zemljiških površin

Izdelava franciscejskega cenilnega operata pri-
naša tudi prvo sistematično izmero zemljiških ob-
delovalnih površin.

*Obdelovalne površine v katastrski občini Litija (or.-
oral; kv. kl. – kvadratne klaftre (kvadratni sežnji)):*

	1. meritev	2. meritev
Njive	268 or. 420 kv. kl.	268 or. 403 kv. kl.
Travniki	123 or. 932 kv. kl.	129 or. 941 kv. kl.
Pašniki	372 or. 1201 kv. kl.	366 or. 301 kv. kl.
Listnati gozd	201 or. 457 kv. kl.	
Iglasti gozd	55 or. 767 kv. kl.	
Mešani visoki gozd	232 or. 992 kv. kl.	489 or. 616 kv. kl.
Nizki gozd	220 or. 1209 kv. kl.	220 or. 1209 kv. kl.
Pašniki s sadnim drevjem	20 or. 486 kv. kl.	20 or. 530 kv. kl.
skupaj	1495 or. 17 kv. kl.	1491 or. 123 kv. kl. ⁵²

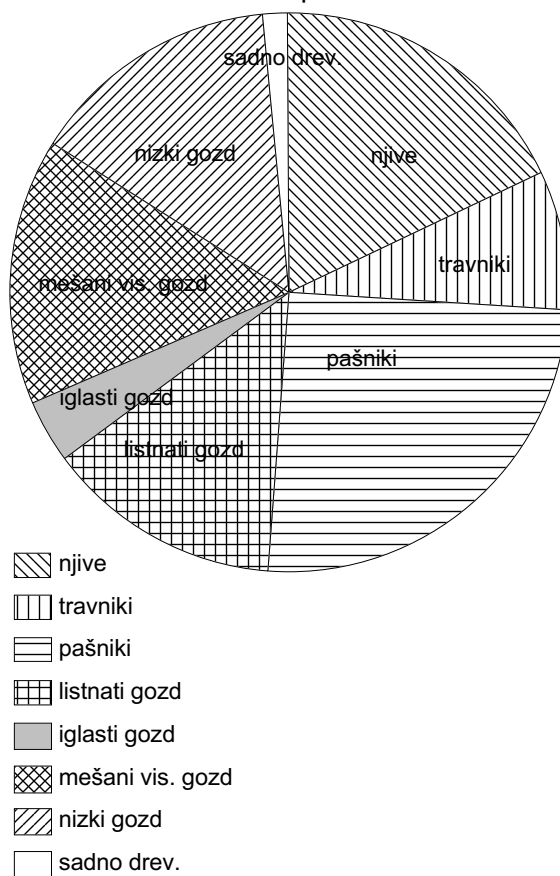
Pregledovalci oz. odgovorni geometri s prvimi meritvami očitno niso bili preveč zadovoljni, saj so v cenilnem elaboratu navedene prve izmerjene količine pri vseh zemljiških kulturah večkrat popravljenе, pri gozdu, ki so ga v prvotni meritvi celo razdelili glede na vrsto na listnati, iglasti in zreli gozd, pa so v popravljeni varianti združili in izmerili le njegovo skupno površino, ki je znašala 487 oralov 568 kvadratnih sežnjev.⁵³ Samo nizki gozd, ki je v takratnem času večinoma označeval še nedorasli gozd ali površine, v pretežni meri zaraščene z gostim grmičevjem, kjer so lahko okoliški prebivalci kljub precej nekvalitetnemu lesu sekali les za kurjavo, je ostal samostojna kategorija obdelovalnega zemljišča.

⁵² SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano. V tabeli so ob 2. meritvi združene gozdne površine vpisane v rubriko mešani visoki gozd.

	1. meritev v ha	2. meritev v ha
Njive	154,51	154, 52 (154,41)
Travniki	71,19	71,19 (71,02)
Pašniki	214,70	210,93
Listnati gozd	115,94	
Iglasti gozd	31,96	
Mešani visoki gozd	232,36	281,88
Nizki gozd	134,06	134,06
Pašniki s sadnim drevjem	11,69	11,71 (11,71)
skupaj	861,12	858,86 (859,31)

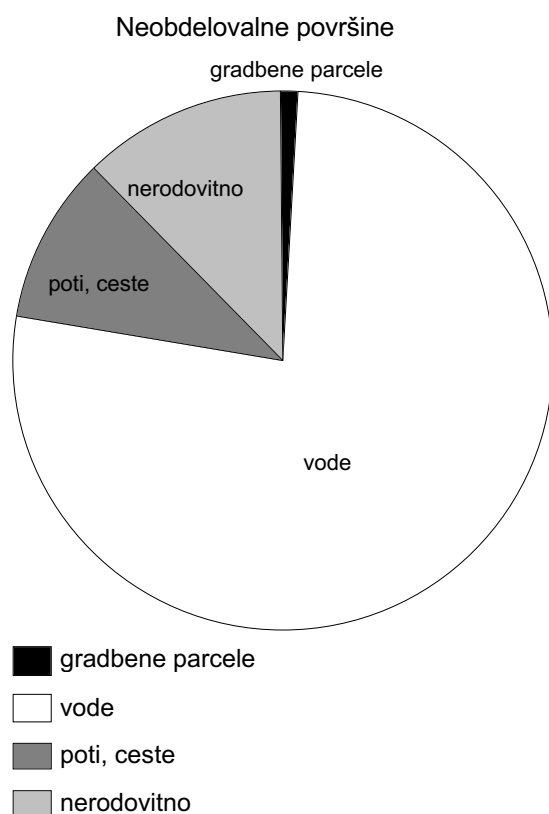
⁵³ 280 ha 7475 m²

Obdelovalne površine

Neobdelana zemljišča so predstavljala gradbene parcele, ki jih je bilo za 3 orale 919 (879) kvadratnih sežnjev,⁵⁴ potoki in reke so zavzemali površino 186 (188) oralov 414 kvadratnih sežnjev,⁵⁵ ceste in poti 24 (25) oralov 486 (648) kvadratnih sežnjev,⁵⁶ nerodovitnih pa je bilo po takratnih meritvah 30 oralov 1553 (1347) kvadratnih sežnjev⁵⁷ zemljiške površine. Skupaj je bilo neobdelanih zemljišč 244 oralov 899 kvadratnih sežnjev.⁵⁸ V primerjavi z ostalimi zemljišči je bilo neobdelanih zemljišč malo. Velika večina le-teh je bila vodnih površin, velik del preostale neobdelane površine pa so predstavljale ceste in poti ter pozidana zemljišča.

⁵⁴ prva meritev 2,06 ha, druga meritev 2,04 ha
⁵⁵ prva meritev 107,3 ha, druga meritev 108,3 ha
⁵⁶ prva meritev 14 ha, druga meritev 14,63 ha
⁵⁷ prva meritev 17,84 ha, druga meritev 17,77 ha
⁵⁸ 140,88 ha; SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Cenilci so zemljiške kulture v katastrski občini Litija ob cenitvi donosov razdelili na kakovostne razrede po naslednjem ključu: njive so bile razdeljene na štiri kakovostne razrede, travniki na tri, pašniki na dva, gozd pa so sprva razdelili na listnati ter iglasti in mešani visoki gozd. Vsaka gozdna kategorija je obsegala en kakovostni razred. Ko so kategorije gozda spremenili in ves gozd razdelili na visoki in nizki gozd, je imel visoki iglasti gozd dva razreda, nizki gozd pa en kakovostni razred. Posebno kategorijo so predstavljali travniki, porasli s sadnim drevjem. Pri delu si cenilci niso mogli pomagati z nobenimi pripomočki, kot so različne evidence, ki bi jih lahko uporabili za pomoč pri izračunu donosov in davkov, saj take evidence večinoma sploh niso obstajale ali pa so bile neuporabne.⁵⁹

Na njivah prvega kakovostnega razreda so pridelke menjavali v petletnem kolobarju, v obhodnem času petih let pa so njivske parcele štirikrat pognojili. Prvo leto so sejali najprej ječmen, nato deteljo, naslednje leto pa na celi njivi deteljo. Tretje leto so na pognojeno njivo sejali proso, četrto leto pa prav tako na pognojeno njivo pšenico. Kot strniščni pridelek so posejali repo. Peto leto so na celo pognojeno njivo posejali koruzo. Tla njiv prve kategorije so bila sicer rodovitna, če pa so se do-

tikala roba struge reke Save, je bila podlaga zemljišča ponavadi ilovnata.

Setveni koledar za njive prvega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	ječmen	detelja
Drugo leto	detelja	
Tretje leto	proso	
Četrto leto	pšenica	repa
Peto leto	koruza	

Na njivah drugega kakovostnega razreda se je setveni koledar ponovil po šestih letih, v katerih so njive štirikrat pognojili. Prvo leto so na pognojeno njivo posejali pšenico, po žetvi pa deteljo, drugo leto so njivo v celoti zasejali z deteljo, tretje leto so ponovno gnojili, nato pa na polovico njive posejali ječmen, na drugo polovico pa proso. Kot strniščni posevek so na polovico njive posejali ajdo. Četrto leto so spet po celi njivi sejali rž in po žetvi ajdo kot strniščni posevek. Peto leto, ko so na njivo posadili krompir, so pred setvijo ponovno gnojili, šesto leto pa so na isto njivo posejali oves. Njive drugega kakovostnega razreda so ležale večinoma še v ravnini ali na rahlo nagnjenih pobočjih, prst, ki je pokrivala njihovo površino, pa je bila globoka, ponekod nekoliko pomešana s savskimi prodniki in peskom.

Setveni koledar za njive drugega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	pšenica	detelja
Drugo leto	detelja	
Tretje leto	ječmen, proso	ajda
Četrto leto	rž	ajda
Peto leto	krompir	
Šesto leto	oves	

Na njivah tretjega kakovostnega razreda so izvajali štiriletni setveni kolobar, v okviru katerega so gnojili dvakrat. Prvo leto so na pognojeno njivo sejali pšenico in kot strniščni pridelek ajdo, drugo leto pa so na celo njivo posejali oves. Tretje leto so ponovno gnojili in posadili krompir, četrto leto pa sejali oves na celo njivo. Njive tretjega kakovostnega razreda so imele od prvih dveh bolj neugodno lego, saj so večinoma ležale na strmih pobočjih, kjer je bilo zemljo težje obdelovati, prst pa je bila manj rodovitna kakor pri predhodnih dveh kakovostnih razredih. V njej je bilo pomešanega veliko kamenja in skal, podlaga pa je bila večinoma ilovnata.⁶⁰

⁵⁹ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁶⁰ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Setveni koledar za njive tretjega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	pšenica	ajda
Drugo leto	oves	
Tretje leto	krompir	
Četrto leto	oves	

Najslabše so bile njive četrtega kakovostnega razreda, pokrivala pa so površino 73 oralov 1328 kvadratnih sežnje⁶¹ na 149 zemljiških parcelah, od katerih je bila vzorčna parcela št. 313.

S strniščno pridelavo se nikjer niso posebej ukvarjali, pač pa so kot soproducte oz. dodatne pridelke na vseh ustreznih njivah gojili zelje (okoli 75 kosov), lan (4 cente), korenje (40 mernikov) in fižol (35 mernikov). V primerjavi z osnovnim pridelkom od dodatnih pridelkov ni bilo posebnih dobičkov, slamo, ki so jo pridelali s sejanjem žit, pa so porabili na kmetijah, npr. kot strešno kritino, večino pa so pozimi, v času pomanjkanja druge krme, pokladali živini. Na strniščih so včasih še pasli živino.⁶²

Travniki prvega kakovostnega razreda so v tej katastrski občini pokrivali površino 11 oralov 905 (990) kvadratnih sežnje⁶³ na 14 (15) parcelah, od katerih je bila vzorčna parcela št. 957 v velikosti 2 orala 431 kvadratne sežnje.⁶⁴ Tovrstne travnike so kmetje gnojili in tudi namakali, sladko travo pa so na njih lahko kosili dvakrat v letu. Jeseni je na njih zraslo travo še popasla živina. Čisti povprečni donos na enem spodnjeavstrijskem oralu je letno znašal 20 stotov⁶⁵ sladkega sena in 10 stotov otave. Travniki so ležali delno v ravnini in delno po položnejših delih vzpetin nad dolino. Prst travnikov je bila ponekod globlja, drugod plitvejša, zemljina pa se je po različnih površinah lahko precej razlikovala, saj je bilo na nekaterih zemljiščih v njej nekoliko več peska, drugod pa je bila bolj ilovnata.

Travniki drugega kakovostnega razreda so ležali delno v ravnini, delno pa na položnejših pobočjih ali nekateri celo v kotanjah (poglobitvah). Kvaliteto njihovega donosa je zniževala voda, ki se je v obliki močvirnatih mlak zadrževala na njihovi površini, čeprav sta bila sestoj prsti in njena podlaga podobna kakor pri travnikih prvega kakovostnega razreda. Tudi na travnikih drugega kakovostnega razreda so travo kosili dvakrat, običajno pa na njih po drugi košnji ni zraslo dovolj trave, da bi jo živina v jeseni še lahko popasla. Povprečen donos teh travnikov na

enem spodnjeavstrijskem oralu je bil 16 stotov sena in 8 stotov otave.

Travniki tretjega kakovostnega razreda so zavzemali površino bolj ali manj strmih pobočij hribov, na prsti, pomešani s peskom in kamenjem, pa je rasla sladka trava, ki so jo kosili le enkrat letno. Jesenska paša živine na njih ni bila možna, saj se po košnji trava ni več uspela dovolj obrasti. Na enem spodnjeavstrijskem oralu travnika tretjega kakovostnega razreda so letno v povprečju nakosili 7 stotov sladkega sena. Dodatne rabe na travnikih ni bilo.⁶⁶

Pašniki prvega kakovostnega razreda so ponekod ležali na ravnem terenu, mnogo več pa jih je bilo po hribovju na precej strmih pobočjih. Pretežno ilovnata prst je bila močno pomešana s peskom in kamenjem, zato je bila trava, ki je rasla na travnikih, sicer sladka, vendar pičla (redka, borna). Količino donosa pašnikov je bilo težko ugotavljati, saj so kmetje na njih ves čas pasli živino. Cenilci so zato donos ocenili v višini polovice donosa travnikov tretjega kakovostnega razreda. Po mnenju ocenjevalcev je na takih pašnikih na površini enega spodnjeavstrijskega orala zraslo za 4 stote sladkega sena.

Pašniške površine drugega kakovostnega razreda so pokrivala strma pobočja, na katerih je poleg trave raslo še vsakovrstno grmičevje. Prst na teh zemljiščih je bila ilovnata, pomešana s peskom in kamenjem, kljub neugodni legi in siromašni prsti pa je tod rasla, čeprav borna, sladka trava. Njihov donos so ocenjevalci ocenili na 2 stota na površini enega spodnjeavstrijskega orala, kar je pomenilo $\frac{1}{4}$ donosa travnika tretjega kakovostnega razreda. Višino donosa so preračunali po ceni 30 krajcarjev za en stot in izračunali donos 1 goldinarja na leto.

Gozd so ocenjevalci razdelili v tri razrede. Karških koli zapisov dotedanjega gospodarjenja in urejanja gozdov zapisovalci razmer, ki bi jim pri delu lahko bili v pomoč, niso našli. Najprej so opisali visoki gozd z listnatim drevjem, razvrstili pa so ga v en kakovostni razred. V gozdnem sestoju je prevladovala rdeča bukev, ki so jo kmetje sekali predvsem za kurjavo in kot t. i. delovni les (Werkholz) za različne potrebe v svojem gospodinjstvu in pri gospodarjenju na kmetijah. Dobo obraščanja gozda so ocenili na 80 let. Ker tudi od občine določeni predstavniki za zapisnik niso mogli podati ustrezno izpolnjenih obrazcev in podatkov, je komisija sklenila, da bo delala samo po metodi primerjave. V osnovni izračun so ocenjevalci vključili tudi dodatno rabo gozdnih površin. V gozdovih so praviloma sekali 30 palcev dolge cepanice, po nekaj letih pa so skoraj izsekan gozd požgali in nato pustili, da se je sam spet obrasel. Prst, na kateri je rasel tovrstni gozd, je bila precej humozna, vendar je

⁶¹ 42,53 ha

⁶² SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁶³ prva meritev 6,66 ha, druga meritev 6,69 ha

⁶⁴ 1,3 ha

⁶⁵ 1 cent = 100 funtov = 56 kg; glej Holz, Prometne razmere v Beli krajini, str. 776.

⁶⁶ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Savski breg pri Litiji danes (foto: Aleš Gabrič).

bilo v zemljino primešanega veliko kamenja, v prsti gozdov v dolini pa je bilo kamenje predvsem apnenčasto. Ocenjevalci so ugotovili, da je bil tukajšnji gozd v času zbiranja podatkov za vnos v evidenco katastrskega elaborata sicer že precej obraščen, kljub temu pa se je ponekod še kazalo devastiranje, ki so ga uporabniki povzročali s sekanjem lesa in pašo živine v gozdu. Njegov donos so ocenili na 1,25 sežnja lesa na enem oralu zemljišča.

Kot dodatno rabo je cenilni elaborat za gozdove v katastrski občini Litija navajal grabljenje listja, ki so ga kmetje potrebovali za nastiljanje živini. Listje so tukajšnji prebivalci v gozdovih grabili skozi vse leto, bolj občasno, vendar v periodičnih intervalih, pa so v gozdove prignali živino na pašo.⁶⁷

Nizki gozd je bil prav tako razvrščen le v en kakovostni razred. Gozdni sestoj je bil mešan, pol je bilo rdeče bukve, polovico sestoja pa so predstavljale breze. Kakor so bili vajeni tukajšnji prebivalci, so vejeve v teh gozdovih razsekali na drobne kose, drobir pa so nato porabili za nastilj živini v hlevih. Večje in močnejše drevje so porabili za domače potrebe, redke viške pa so tudi prodali. Doba obrasti nizkega gozda je bila ocenjena na 10 let. Tudi za te gozdne površine, ki so bile zaradi škodljive paše živine zelo uničene, voljeni zastopniki občine niso mogli podati ustreznih izpolnjenih obrazcev s podatki, s katerimi bi si ocenjevalci razmer lahko pomagali pri izračunavanju letnih donosov, zato so njihov letni donos ocenili na $\frac{3}{4}$ ali 0,75 sežnja lesa

na enem oralu z gozdom druge kategorije poraslega zemljišča. Nizki gozd je rasel na praviloma zelo pusti (in s hranilnimi snovmi revni) ilovnati zemljini, pomešani s kamenjem, predvsem v severnem in severovzhodnem delu katastrske občine pa so bile gozdne parcele na precej strmih pobočjih, katerih podlago so v glavnem predstavljale skale.

Ocenjevalci so opazili, da prebivalci z gozdom niso znali ravnati, saj je bila starost lesnega sestoja zelo raznolika, od prav starih dreves do veliko mladja: »... Äusserst regellos behandelte, daher auch Holzbestände von sehr verschiedenen Alter.«⁶⁸ Poleg paše živine v teh gozdovih ni bilo nobene druge dodatne rabe.

Travniki s sadnim drevjem (sadovnjaki) so v katastrski občini Litija pokrivali površino 20 oralov 486 (336) kvadratnih sežnjev,⁶⁹ ki je bila razdeljena na 66 parcel. Po mnenju ocenjevalcev je bilo treba tovrstna zemljišča ocenjevati po delih in so $\frac{3}{4}$ površine travnika/sadovnjaka ocenili kot travnik prvega kakovostnega razreda, $\frac{1}{4}$ površine parcele pa kot sadni vrt. Letni donos travnika/sadovnjaka so nato ovrednotili na 15 centov sena in 7 centov otave, donos sadnega drevja pa so enačili z donosom njive prvega kakovostnega razreda. Travniki/sadovnjaki so ležali na površinah delno na ravnini, nekateri pa so bili tudi na položnejših vzpetinah, kjer je bila

⁶⁷ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁶⁸ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano: »... skrajno nepravilno obravnavan, zato je bil tudi lesni sestoj zelo različnih starosti ...«.

⁶⁹ prva meritev 11,69 ha, druga meritev 11,64 ha

tudi zemljina nekoliko slabša. Dodatne rabe na teh obdelovalnih površinah ni bilo.⁷⁰

Ko je bila sredi 19. stoletja mimo Litije zgrajena železnica od Dunaja proti morju, je rečno brodarstvo postopoma izumrlo, odmrle pa so tudi nekatere obrti, ozko vezane na nekdanjo dejavnost. Veliko število tujcev, Italijanov, Čehov, Hrvatov itd., ki so prišli v Litijo kot delavci pri gradnji železnice, je v trg in njegov miren življenjski ritem vnašalo občutke nelagodja, nemir, bojazen pred širjenjem nalezljivih bolezni⁷¹ in povzročalo težave.⁷² Dohodki, ki so v kraj pritekali zaradi lege ob bregu reke Save, so presahnili, prebivalci pa so morali najti način preživetja z železnico in možnostmi, ki so ji prinašali železni tiri.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI ARS, AS 153, Trg Litija
SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142, zapisnik stavbnih zemljišč, abecedni seznam lastnikov, cenilni elaborat.

LITERATURA

- Bäck, Roland: Hermagor – ein »peripheres Zentrum« Kärntens. Die Geschichte der Marktsiedlung vom Hochmittelalter bis 1850. *Stadt-gemeinde Hermagor-Preseggersee. Geschichte-Kultur-Natur* (ur. Heidematie Rogy). Forschung und Kunst 38, Klagenfurt a. W., 2010, str. 49–61.
- Brilej, Martin: *Spomin na Litijo: Litija in okoliški kraji na starih razglednicah: ob 850-letnici prve omembe Litije v pisnih virih*. Litija : Villa Litta klub – fondacija, 1995.
- Damjan, Eli: *Litijsko šolstvo skozi čas*. Litija : Osnovna šola, 2000.
- Godec, Ivan: 850 let Litije. *Rast*, l. VI, št. 7/8 (XII. 1995), str. 543–548.
- Golec, Boris: Litija. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, Krek-Marij. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992, str. 212.
- Golec, Boris: Dolenjsko Zasavje nekdanj: Svet od Litije do Radeč pred 162 leti. *Zasavc*, l. 5, 1995, št. 5–8.

Holz, Eva: Prometne razmere v Beli krajini od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Kronika*, 58, 2010, str. 775–792.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC; 20).

Kuret, Niko: *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848: topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Göttha (1842)*. Prvi del, 1. snopič. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985.

Melik, Anton: *Posavska Slovenija*. V Ljubljani : Slovenska Matica, 1959.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Opisi, 2. zvezek (ur. Vincenc Rajšp, transliteracija Majda Ficko). Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv RS, 1996.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Umek, Ema: Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 3, str. 233–268.

Valenčič, Vlado: Ljubljanski tržni redi in prepoved kupčevanja. *Kronika*, l. 12, 1964, str. 184–193.

Židov, Nena: *Ljubljanski živilski trg: odsev prostora in časa (1920–1940)*. Ljubljana : Viharnik : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

S U M M A R Y

Litija and the broader Litija area in the first half of the 19th century

The Litija settlement emerged at the arc of the greatest bend made by the Sava River in the entire Posavje Mountain range. The old centre of the area was in the nearby Šmartno, whereas Litija took advantage of its position on the Sava River bank and experienced rapid development. Apart from the mining industry, the Litija area and its development were strongly influenced by the Sava River navigation with ferries crossing at several points in the vicinity of Litija. River transport was also of crucial importance for Litija's numerous handicrafts and industries that were less typical of a small market with predominantly rural hinterlands, such

⁷⁰ SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

⁷¹ SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 43, Opozorila glede morebitnega prenašanja bolezni po graditeljih železnice ob Savi.

⁷² SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 12, Glavna občina Litija-Šmartno-Korespondenca, Ilirski gubernij 1846.

as rope-making, shipbuilding, textile printing, hospitality industry and commerce. The vicinity of the Sava River also contributed to the influx of people, with Litija positioned on a stretch along the river that was settled by a considerable number of river navigators and ferrymen, respectively.

In the first half of the 19th century the Sava River was the main transport route connecting markets to the north and south of Litija. From the fourteen stations lined between the Croatian border and Zalog, Ponoviče, Litija, Št. Jurij, Poganeč and Apnenec pri Ribčah situated in the broader Litija area. The Sava navigation provided ferrymen, their hired men, »tow servicemen«, as well as those who served food and drink along the river route with partial sustenance. The river also proved lucrative for nearby horse-cart drivers, as the freight often had to be transported on land.

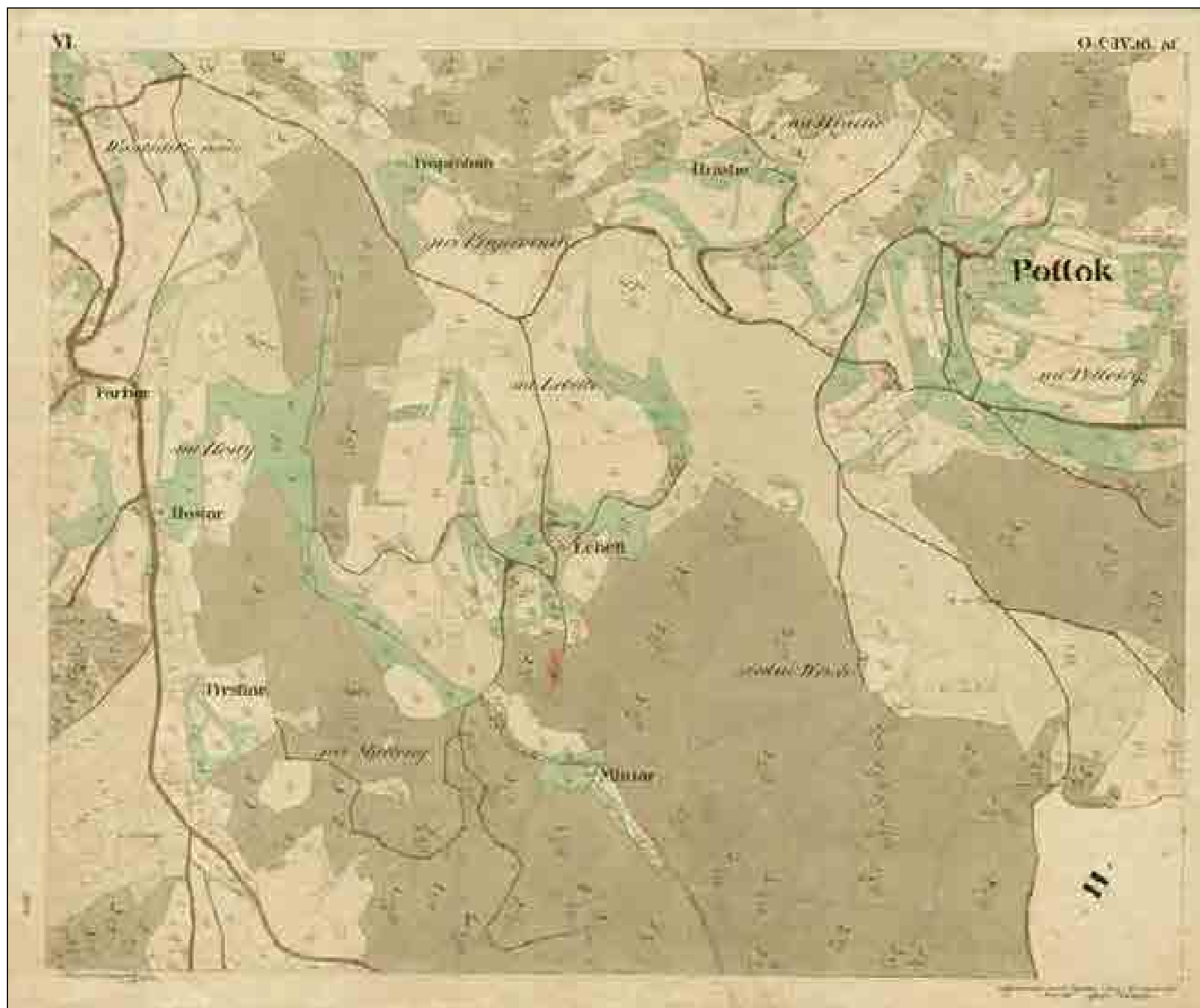
In the first half of the 19th century the cadastral municipality of Litija counted altogether 607 inhabitants. Eighty-six families engaged exclusively in agriculture and thirty-two families engaged in agriculture and handicrafts. Even though Litija was a market town in the first half of the 19th century, the life of its inhabitants did not considerably differ from that of the population in the surrounding areas. Since dealing in handicrafts, commerce or

hospitality business alone failed to provide sufficient sustenance for the inhabitants of Litija to specialise in one particular craft, every craftsman in the area also had to work a field and breed some livestock to provide for himself and his family.

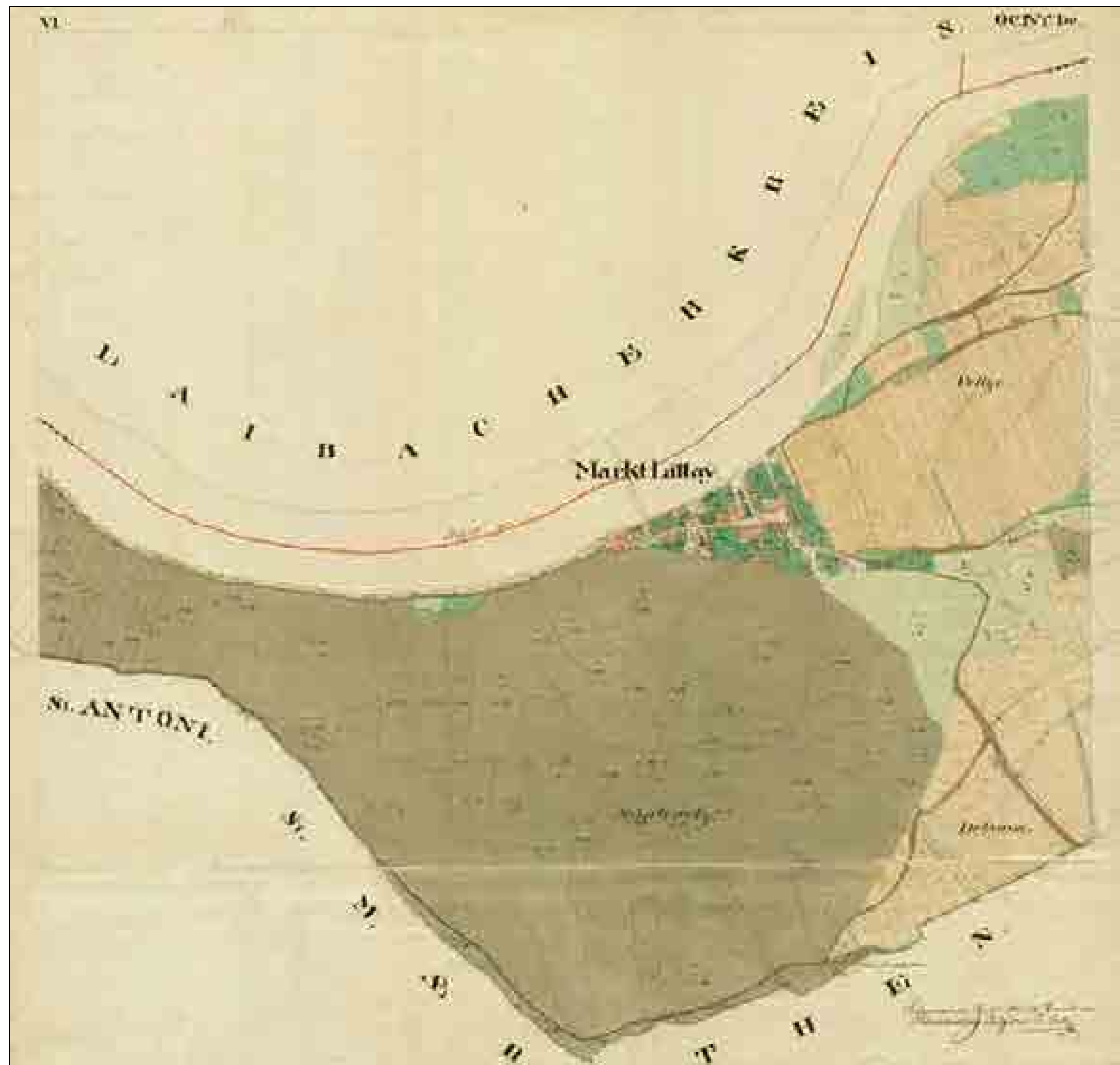
Even though the settlement of Litija was granted market rights, there are no data indicating that the area had its own trade fair. The closest fair where the inhabitants of Litija could sell and buy the necessary goods was in Novo mesto, which organised weekly Monday fairs, and they would also often trade at Ljubljana fairs.

Farmers cultivated their fields and grew crops with great care and in accordance with nature; however, the fragmentation of agricultural land and already small farmsteads posed a major barrier on the path towards improving agricultural practices and the life of the local population. Regardless of the above, crops were usually of good quality. They were mainly grown for domestic consumption, while surplus (excess) crops were sold each year at trade fairs.

In the mid-19th century, the construction of the railway line through Litija that connected Vienna and the Littoral precipitated the decline of ferry traffic as well as some handicrafts and businesses closely connected to it.

Del katastrske mape franciscejskega katastra s Klenikom in mlinom na Vidranci (SIARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L327, k. o. Vače).

Območje Litije na franciscejskem katastru (SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142).